

„Eesti poisid, tulge üle! Saate kõhud täis ja jõuluks koju!“

Velikije Luki all üle jooksnute saatusest

Peeter Kaasik*

Teadupärast kutsuti pealkirjas oleva loosungiga Jüri Müüri mängufilmis „Inimesed sõdurisinelis“ (1968) 8. Eesti Laskurkorpuse võitlejaid Velikije Luki all Saksa poolele üle jooksuma. Ilmselt on seda üleskutset filmi tarbeks väheke „kunstiliselt töödeldud“ ja pole päris kindel, kas sõnastus oli ka reaalsuses päris sama, kuid midagi sarnast anti Saksa rinde-propagandateenistuse poolt valjuhääldajatest teada kindlasti.¹ Näiteks laskurkorpuse komandöri asetäitja poliitalal August Pusta kandis 1942. aasta detsembris ette järgmisest loosungist: „Vennad eestlased, tulge julgesti meie poole, vabanete sõjast ja saate pühadeks koju Eestisse!“²

Igal juhul leidis ka filmis neid, kes üleskutset järgisid. Massilise ülejooksmise fakt polnud sõjajärgsel ajal Eestis arvatavasti eriline saladus, kuid tähelepanuväärne on pigem see, et tsensuur ja ideoloogiavalvurid mainitud stseeni filmi sisse jätsid. Hinnates tollaseid sõjafilme laiemalt, oli ka 1960. aastate mõnevõrra vabamates oludes vähemalt filmikunstis Suure Isa-maasõja kajastamine rõhutatult must-valge, kus polnud kindlasti kohta Enn Kalmu suguste lehtluste ja sisevõitlustega kimpus olevatele tegelaskujudele. Lisaks käsitleti filmis veel tööpataljone, arreteerimisi, Punaarmee igapäevaelu, inimeludest mitte hoolivat sõjapidamisviisi jm., seda kõike küll üsna ilustatud moel ja ajastule omaselt, kuid oma aja kohta oli tegemist vägagi tõetruu lähenemisega. Tähelepanelikul vaatamisel tulid ka filmis välja väejooksu tegelikud põhjused ja kindlasti polnud see mitte ainult „lurjuste“ abstraktne soov „kodumaad reeta“.³ Ilmselt kärpis tsenseerijate tiibu mõnevõrra ka ühiskondlikult mõjuka Paul Kuusbergi (Eesti NSV Kirjanike Liidu sekretär) osalus, kes oli filmi aluseks oleva romaani „Enn Kalmu kaks mina“ autor ja filmi kaasstenarist.⁴

Olgu öeldud, et alustuseks pole mitte asjata juttu nimetatud filmist, sest tähelepanuväärne on ka see, et kui välja jätta suuline pärand, siis paarkümmend aastat oli see film

* Peeter Kaasik (1974), PhD, Eesti Mälu Instituut, Suur Ameerika 12, 10412 Tallinn, peeter.kaasik@mnemosyne.ee

¹ Wehrmacht'i sõjapropagandat juhiti Wehrmacht'i ülemjuhatause propagandaosakonna kaudu (Abteilung-Wehrmachtpropaganda), ja selle üheks ülesandeks oli propaganda vaenlase armee vastu. Kohapeal viisid seda ellu rinde- ja tagalapropaganda üksused. Sõjaväeõimu piirkonnas ja kindralkomissariaatides tegutsesid propagandasalgad (Propaganda-Staffeln) ning rindel propagandakompaniid (Propagandakompanien), mis liikusid koos rindeüksustega, ja nende üheks ülesandeks oli vaenlase armeele tehtav propaganda ehk allaandmise ja ülejooksmismeeleolude kultiveerimine. Vt. K. Nurmis. Das fein geschliffene Glas. Saksa okupatsiooni aegne propagandaorganisatsioon Eestis 1941–44. Magistritöö. Tartu Ülikool. Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011, lk. 40.

² RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 385. 8. Eesti Laskurkorpuse komandöri asetäitja poliitalal A. Pusta ettekanne EKP KK sekretäri N. Karotammele 28. detsembrist 1942.

³ Vt. A. Joosepson. Oma ja võõra modelleerimine. Neli eesti mängufilmi. Magistritöö. Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, semiootika osakond, 2007, lk. 59–72.

⁴ P. Kuusberg. Enn Kalmu kaks mina. Inimesed sõdurisinelis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

sisuliselt ainukene avalik allikas, mis viitas eestlaste ülejooksmisele Velikije Luki all. Tollases Suurt Isamaasõda käsitlevas rohkem või vähem propagandistlikus ajalookirjanduses vaikiti ülejooksmised 8. Eesti Laskurkorpusest lihtsalt maha. On ainult mingeid ähmaseid vihjeid vangilangemistest ja teadmata kadunutest.

Kui Teise maailmasõja mõistes laiemalt oli Velikije Luki lahing ehk lihtsalt üks paljudest Idarinde veristest lahingutest, siis Nõukogude Eestis oli see omamoodi kultuslik sündmus ja lahingus osalemine andis inimesele ka teatava kvaliteedimärgi. Eesti laskurkorpuse võitlustee polnud just kuigi kuulsusrikas, kuid ka sellest tuli propagandarindel võtta viimane. Seepärast kultiveeriti Velikije Luki kultust agressiivselt nii tollases ajalookirjutuses, televisioonis, ajakirjanduses ja memuaarides kui ka sõjaveteranide pajatustes poolkohustuslikus korras koolides ja töökollektiivides. Ning kõiges selles polnud mõistagi kohta ülejooksikutel.

1980. aastate lõpul *glasnost*’i tingimustes hakati Punaarmees võidelnud eestlastest avalikkuse ees rääkima ka mõnevõrra teise nurga alt ning muu hulgas tõdeti, et Suures Isamaasõjas oli Punaarmees ka kaks suuremat eestlaste ülejooksmise lainet. Esiteks 1941. aastal Porhovi ja Staraja Russa all Eesti armee baasil 1940. aastal moodustatud Punaarmee 22. territoriaalkorpusest ja teiseks ka aastakümneid kultusstaatuses olnud Velikije Luki lahingutes.⁵

Eesti taasiseseisvumisel üritati Punaarmees võidelnud eestlased pigem unustada ning olude muutudes keskenduti aastakümneid maha vaikitud eestlastele Saksa armees. 8. ja 22. laskurkorpused pakkusid järgnevalt huvi pigem seoses repressioonidega.⁶ Ei saladud ka enam seda, et Velikije Luki all löödi 8. Eesti Laskurkorpuse sisuliselt puruks (sh. ülejooksmised) ja müüt lahingust murenes kiiresti.⁷ Muu hulgas on kajastamist leidnud ka korpuse propagandistlik roll,⁸ selle tähtsus kaadri taimelavana,⁹ aga ka kaotused ja ülejooksmised.¹⁰ Alljärgnev ei keskendu mitte niivõrd Velikije Luki lahingule ega ka üksikasjalikult ülejooksmistele, kuivõrd pigem sellele, mis sai ülejooksikutest edasi, millest senini on vähem juttu olnud.

⁵ Otsa lahtitegijaks võiks pidada Evald Laasit, kelle juba 1987. aasta novembris õnnestus kultuurilehes *Sirp* ja *Vasar* avaldada artikkel, kus ta esmakordselt viitas massilisele ülejooksmisele 22. (territoriaal)korpusest 1941. aasta lahingutes Porhovi ja Staraja Russa piirkonnas. (Vt. E. Laasi. Mõningate lünkade täiteks. – *Sirp* ja *Vasar*, 24.11.1987). 1988. aasta jaanuaris andis ajalehes *Rahva Hää* sellele vastulöögi Nõukogude Eesti juhtiv Suure Isamaasõja uurija Peeter Larin. Vt. P. Larin. Eesti sõjamehed võitlesid vapralt. 22. territoriaalkorpuse saatusest 1941. aasta sõjasündmustes. – *Rahva Hää*, 30.01.1988. Vt. ka P. Larin. Eesti sõjamehed tööpataljonides. – *Aja Pulss* 1988, nr. 13, lk. 14.

⁶ Vt. nt. Eestlased tööpataljonides 1941–1942, I–II. Mällestusi ja dokumente. Koostanud U. Usai. Tallinn: Olion, 1993; Ü. Uluots. Nad täitsid käsku. Eesti ohvitseride saatus. Tallinn, 1999.

⁷ Peeter Larini eessõna teosele: *Velikije Luki in memoriam*. 8. Eesti Laskurkorpuse inimkaotused Velikije Luki lahingus 1942–1943. Peatoimetaja ja koostaja V. Boikov. Tallinn: Olion, 1992, lk. 3–9.

⁸ Vt. P. Kaasik. Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus 1940–1956. – Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses / *Military Service in Estonia. Estonians in the Military Service*. Eesti sõjaajaloo aastaraamat / *Estonian Yearbook of Military History, I(7)/2011*. Peatoim. T. Hiio. Viimsi–Tallinn: Eesti Sõjamuuseum / TLÜ Kirjastus, 2011, lk. 102–157.

⁹ Vt. Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991. Koostanud O. Liivik, R. Nugin, E. Tärvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005; O. Liivik. Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014; I. Paavle. Kohaliku halduse soveteerimine Eestis 1940–1950. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 19. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009; M. Hämäläinen. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1953. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

¹⁰ Vt. nt. H. Ojalo. Sõjavangid ja ülejooksikud. – Korpusepoisid. Eesti sõjamehed 22. territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas 1940–45. Koostanud H. Ojalo. Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Tallinn, 2007, lk. 121–138; P. Kaasik. The 8th Estonian Rifle Corps in northwestern Russia in 1942–1944. – *Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk. 913–915, 918–919.

Eellugu

Eesti kodanike Punaarmeesse võtmine algas aastatel 1919–1922 sündinud kutsealuste tegevteenistusse kutsumisega 2.–4. juulil 1941. Kokku viidi Venemaale u. 8500 kutsealust. Reservväelaste mobilisatsioon algas 22. juulist ja kestis kuni 24. augustini 1941. Arvestades, et Lõuna-Eesti maakonnad olid Saksa vägede ja metsavendade üksuste poolt hõivatud juuli keskpaigaks, sai mobilisatsiooni läbi viia ainult Põhja-Eestis ja saartel. Kokku jõudis kuni 45 000 sõjaväkke võetud mehest Nõukogude Liidu tagalasse hinnanguliselt umbes 32 000.¹¹ Tuhandeid sõjaväekohuslase eas Eesti mehi jõudis Nõukogude Liidu tagalasse ka väljaspool mobilisatsiooni: 22. territoriaalkorpusega, hävituspataljonide, töölispolkude, miilitsaüksuste ning evakueeritud ettevõtete ja asutuste koosseisus jm.¹²

Esimestena teenistusse kutsutud kutsealused said mõnevõrra väljaõpet Punaarmee tagavaraüksustes, kuid varem või hiljem saadeti enamik Eestist Punaarmeesse võetud meestest erinevatesse tööüksustesse, kus tuhanded mehed surid nälja, külma ja haiguste tõttu.

Punaarmee eesti rahvusväeosade formeerimine algas 1941. aasta lõpul. 18. detsembril 1941 NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee otsuse kohaselt alustati 25. detsembril 1941 Uurali sõjaväeringkonnas Kamõšlovis 7. eesti laskurdiviisi formeerimist. Diviisi tagavaraüksuse moodustamiseks saadi luba 9. veebruaril 1942 ning Uurali sõjaväeringkonnas formeeriti 1. eesti tagavarapolk. 1942. aasta veebruari teisel poolel alustati Tšerbakulis teise eesti laskurdiviisi formeerimist ja 6. märtsil anti sellele number 249. 1942. aasta augustis paigutati eesti diviisid ümber Moskva oblastisse, 7. diviis Jegorjevskisse ja 249. diviis Kolomna piirkonda ning septembris formeeriti nende baasil 8. Eesti Laskurkorpus.¹³

Oktoobris lisandusid korpuseväeosad: 85. korpuse suurtükiväepolk, side- ja sapööripataljon jm. Rindel allutati korpuse juhatusel ka üks kuni kolm tankipolku. Korpuseväeosades eestlasi reeglina polnud. Lühikest aega allus korpusele 9. kaardiväe laskurdiviis, mis 9. novembril 1942 asendati 19. kaardiväe laskurdiviisiga.

14. novembril allutati korpus Kalinini rinde juhatusel ja detsembris saadeti rindele Velikije Luki alla. 1. novembri seisuga oli 8. Eesti Laskurkorpuses (ilma 9. kaardiväe laskurdiviisita) 26 466 võitlejat: korpuse väeosades 2599; 7. laskurdiviisis 11 833; 249. laskurdiviisis 12 019. Vahetult enne laskurkorpuse saatmist Velikije Luki lahingusse oli koos korpuse koosseisu antud Punaarmee mitte-eesti väeosadega isikkoosseisus 32 463 sõjaväelast (eestlasi u. 2/3).¹⁴

Kui väga põgusalt Veikije Luki lahingu olemus kokku võtta, siis Kalinini rinne oli Moskva lahingu lõpul Punaarmee 1942. aasta kevad-suvise pealetungiga liikunud kaugele läände. Kalinini rindest lõunas tegutsev Läänerinne nii kiiresti edasi ei liikunud. 1942. aasta lõpus oli Velikije Luki rinde kõige läänepoolsem nurk, kus ühinesid põhjast Dnost, Novgorodist ja Leningradist, idast Rževist ja Moskvast ning läänest Eestist, Lätist ja Leedust tulevad raudteed, ja sealtkaudu suundusid raudteed Saksamaa poole. See võimaldas manööverdada vägedega, mis tegutsesid Punaarmee Lääne-, Kalinini, Leningradi ja Volhovi rinde vastu. Kalinini

¹¹ Vt. T. Noormets. Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941. – Estonia 1940–1945, lk. 431–444.

¹² Vt. P. Kaasik, T. Möldre. Evacuation in 1941 to the Pear Area in the Soviet Union; P. Kaasik. Formation of the Estonian Army into the Red Army Rifle Corps. – Estonia 1940–1945, lk. 445–468, 769–796.

¹³ RA, ERA, f. R-1, n. 5, s. 33, l. 1–4, 67a–68, 73–74, NSV Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja I järgu armeekomissari J. Štšadenko telegramm nr. org/542 452 Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogule 19. detsembrist 1941; Punaarmee Kindralstaabi 8. valitsuse šifrogramm nr. M/1/451 sõjaväeringkondade, Leningradi, Loode-, Kaug-Ida ja Taga-Baikali rinde staabiülematele, EKP KK-le, ENSV RKNle 4. märtsist 1942; NSVL kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko šifrogramm nr. org /2/ 562 ss Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogule 14. veebruarist 1942; RA, ERAF, f. 63, n. 1, s. 16, l. 2, NSV Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja J. Štšadenko direktiiv nr. org/2-787980, 25. septembrist 1942.

¹⁴ 8. Eesti Laskurkorpuse formeerimisest vt. lähemalt P. Kaasik. Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942. – Estonia 1940–1945, lk. 769–794.

rinde vägede eesmärgiks oli Velikije Luki rajoonis võitleva *Wehrmacht* 'i LIX armeekorpusse baasil formeeritud üheksa diviisi üksustest koosneva võitlusgrupi *Chevalerie* (armeekorpusse juhataja jalaväekindral Kurt von der Chevalerie järgi) purustamine. 24. novembril alanud 3. löögiarmee pealetung oli edukas ning Punaarmee piiras sisse Velikije Lukis asunud väekoon-dise ja löikas Novosokolniki piirkonnas läbi raudteeühenduse Velikije Luki ja Saksa vägede käes olevate alade vahel. Sellega lõppes Velikije Luki operatsiooni esimene etapp. Saksa väejuhatuse koondas Velikije Luki linna lähedale uusi vägesid ja organiseeris uue kaitseliini Holmi–Novosokolniki–Tšernožjomi jaama–Uzõ järve joonel, kuid Velikije Luki piiramisrõn-gast läbi murda ei suudetud.¹⁵

Eesti laskurkorpus jõudis Velikije Luki alla operatsiooni teiseks etapiks, mille eesmär-giks oli piiramisrõngas olev Velikije Luki vallutada ning välisrindel tagasi tõrjuda sakslaste rünnakud. Korpus anti Kalinini rinde juhataja kindralleitnant Maksim Purkajevi otseallu-vusse ning vastavalt tema korraldusele 6. detsembrist 1942 asus liikuma Velikije Luki suunas. 9. detsembril 1942 määrati 8. Eesti Laskurkorpus 3. löögiarmee koosseisu ning detsembri keskpaigaks asuti lähtepositsioonidele: 7. eesti laskurdiviis koondus Velikije Luki siserindele ning 249. eesti laskurdiviis ja 19. kaardiväe laskurdiviis välisrindele. 19. diviis allutati juba 18. detsembril 1942 operatiivselt 5. kaardiväe laskurkorpusele ja lõplikult lahkus see eesti laskurkorpuse koosseisust 23. detsembril 1942.¹⁶

Eesti laskurkorpuse lahingutegevusel ei hakka siinkohal pikemalt peatuma.¹⁷ Üldistavalt võib selle jagada kolme perioodi. Esiteks kuni 23. detsembrini täitsid eesti diviisid ülesandeid eraldi. 7. diviis võttis osa rünnakutest sissepiiratud Velikije Luki garnisonile ja 249. diviis asus kaitsel välisrindel (v. a. 917. laskurpolk, mis 17. detsembril allutati siserindel 357. laskurdiviis-ile). Alates 24. detsembrist tegutsesid mõlemad eesti laskurdiviisid kuni 1943. aasta jaanuari keskpaigani Velikije Luki siserindel, kuni linna vallutamiseni. Alates jaanuari keskpaigast kuni 26. jaanuarini asusid diviisid kaitsle linnast läänes ning seejärel saadeti suuri kaotusi kannud 8. Eesti Laskurkorpus Kalinini rinde reservi ümberformeerimisele.¹⁸

Lahingus toimunud massiline ülejooks tähendas ühtlasi seda, et korpus kaotas täieli-kult usaldusväarsuse ja edaspidi seda enam enne 1944. aasta sügist lahingusse ei saadetudki (välja arvatud korpuse suurtükivägi, millel relvade iseärasuse tõttu vaenlasega otsekontakt puudus).¹⁹

Ülejooksmised Saksa poolele

Korpuse kaotuste (sh. ülejooksmised) kohta Velikije Luki all on mitmesuguseid arvandmeid. 8. Eesti Laskurkorpuse lahingupäeviku kohaselt kaotati 9. detsembrist 1942 kuni 17. jaanua-rini 1943 kokku 10 487 võitlejat (2247 langenut, 6220 haavatut, 1932 teadmata kadunut ja 97 vangilangenut). Kuid need olid mittetäielikud andmed ning lahingupäevikusse ei jõud-nud kindlasti kõik kaotused.²⁰ Näiteks korpuse staabi poliitosakonna ülema Henrik Alliku

¹⁵ Bundesarchiv Militärarchiv (BA MA), f. RH 26-291, s. 68, Gruppe Chevalerie. Abt.Ic.Nr. 526/42 geh. H.Qu., den 1.11.42. Feindnachrichtenblatt Nr. 21. Stand: 1.11.42; BA MA, f. RH 26-83, s. 49, l. 90–91, Abschrift. Übersetzung eines Beutebefehls. Anlage 3 zu 83.I.D.Ic.Nr. 624/43 geh. v. 11.1.43.

¹⁶ RA, ERAF, f. 1, n. 47, s. 22, Istoričeskaja spravka 41 gvardejskogo èstonskogo strelkovogo Tallinskogo kor-pusa, 4.6.46.

¹⁷ Vt. lähemalt: H. Ojalo. Velikije Luki lahing. Eesti laskurkorpus võitluses Velikije Luki pärast 1942–1943. Tallinn: Grenader, 2014.

¹⁸ RA, ERAF, f. 63, n. 1, s. 16, 8. eesti laskurkorpuse lahingutegevuse päevik, 7. detsember 1942 – 26. jaanuar 1943.

¹⁹ Vt. nt. P. Kaasik. The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from Summer 1945 in Estonia. – Estonia 1940–1945, lk. 1001–1018.

²⁰ 8. eesti laskurkorpuse lahingutegevuse päevik, 07.12.1942–30.01.1943, lk. 105–107, 109–110, 112–113, 118–119, 121–124, 127.

ettekande kohaselt olid 19. jaanuari seisuga kaotused järgmised: langenuid 2743, haavatuid 9220, teadmata kadunud 3017, ülejooksuid 267, vangilangenuid üheksa. Kokku seega 15 276 võitlejat.²¹ Päev hiljem teatas korpuse komandör kindralmajor Lembit Pärn 3. löögarmee sõjanõukogule, et langenuid oli 2351 (neist komandöre 203) ja haavatuid 9560 (neist komandöre 605), kokku 11 911. Kuna teadmata kadunud ja vangilangenud jätab Pärn mainimata, siis jääb üldarv samasse suurusjärku Alliku esitatud arvuga. Korvamatud kaotused olid hinnanguliselt 6500.²² Kõige suuremad arvud kaotuste kohta on andnud 8. Eesti Laskurkorpuse eriosakonna (vastuluure) ülem J. Tipner 1943. aasta kevadel. Selleks hetkeks oli üldjoontes teada ka haavadesse surnute ja teadmata kadunute arv. Kokku langes Tipneri andmetel Velikije Luki all 3255 võitlejat, haavata sai 9721 ning üle jooksis, vangi langes või jäi teadmata kadunuks 3365 meest. Kokku seega kaotused 16 253 võitlejat ja korvamatud kaotused 6620 ehk 40% kaotuste koguarvust.²³

Niisiis räägib eeltoodud kaotuste statistika üldistavalt umbes 3300 ülejooksnust, vangilangenust ja teadmata kadunust. Täpset statistikat ei saanudki Punaarmee nende kategooriate eristamiseks olla. Milline oli ülejooksnute osakaal, pole selge. Kindlasti oli ka lahingolukorras vangilangenuid. Arv sisaldab arvatavasti ka tõepoolest teadmata kadunud, ehk langenuid, kelle saatuse kohta info puudus ning surnukeha ilmus nähtavale kunagi kevadel lume sulamisel ja kui hästi läks, siis maeti ümber kuhugi nimetusse hauda.²⁴

Nõukogude allikates üritati ka ülejooksnute arvu vähendada ja varjata seda „teadmata kadunute“ taha (ega olnud ka täpselt teada, kuhu nad ikkagi kadusid). Korpuse komandöri asetäitja poliitalal August Pusta kirjutab oma ettekandes 28. detsembrist 1942, et 249. laskurdiviisist jooksis välisrindel üle 250 meest.²⁵ H. Allik teatab 9. jaanuaril 1943 „umbes 300-st ülejooksnud mehest“.²⁶ Oma ettekandes N. Karotammele 21. jaanuarist nimetab Allik ülejooksnute arvuks 287 ja vangilangenute arvuks üheksat.

Ülejooksikute arv oli siiski märgatavalt suurem. Suurem väejooks toimus välisrindel 249. laskurdiviisi lõigus 21.–23. detsembril. Eelkõige puudutas see 921. ja 925. laskurpolku, kus poolt vahetasid korruga terved allüksused. Näiteks 921. laskurpolgust jooksis 21. detsembril 1942 Alekseikovo küla piirkonnas üle suur osa I pataljonist, kaasa arvatud juhtkond. Parem polnud olukord Redkovo küla joonel asunud 925. laskurpolgus, kus 22. detsembril toimus sakslaste pealetung Velikije Luki suunas ja sajad mehed andsid end suurema vastupanuta vangi. Korpuse staabi koostatud nimekirjade järgi jäi 249. diviis Velikije Luki all kadunuks kokku 2315 meest, sh. 925. laskurpolgus 1050 ja 921. polgus 896. Usalduse kaotanud ja kokku kuivanud ridadega 249. laskurdiviisi üksused tõmmati 24. detsembril 3. löögarmee sõjanõukogu otsusega välisrindelt ära ja saadeti korpuse komandöri otsealluvuses siserindele Velikije Luki linna ründama.²⁷

²¹ RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 493, 8. ELK poliitiosakonna ülema H. Alliku ettekanne EKP KK sekretärile N. Karotammele 19. jaanuarist 1943.

²² RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 494, 8. eesti laskurkorpuse komandöri kindralmajor Lembit Pärna ettekanne 3. löögarmee Sõjanõukogu liikmele kindralmajor Litvinovile 20. jaanuarist 1943.

²³ RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 495, 8. eesti laskurkorpuse NKVD eriosakonna ülema J. Tipneri teatis eriosakonna tööst ajavahemikul 1. november 1942 – 1. märts 1943.

²⁴ Surnukehade tuvastamine oli hiljem keeruline, sest just sel ajal loobuti NSV Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja, intendantiteenistuse kindralleitnandi Andrei Hruļjovi käsul lõplikult tuvastusmedalite kasutamisest. Vt. lähemalt Punaarmee langenute matmisest ja tuvastamisest: A. Unt. Tõnismägi. Kümme aastat hiljem. – Akadeemia 2017, nr. 6, lk. 963–979.

²⁵ RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 385, A. Pusta ettekanne EKP KK sekretärile N. Karotamele 28. detsembrist 1942.

²⁶ RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 494, 8. ELK poliitiosakonna ülema H. Alliku ettekanne EKP KK sekretärile N. Karotammele 9. jaanuarist 1943.

²⁷ 8. ELK poliitiosakonna ülema H. Alliku ettekanne EKP KK sekretärile N. Karotammele 21. jaanuarist 1943; RA, ERAF, f. 79, n. 1, s. 202, l. 28–29, 921. laskurpolgu lahingupäevik, 20.12.1942–13.05.1943; RA, ERAF, f. 79, n. 1, s. 223, l. 8–8p, 925. laskurpolgu lahingupäevik 04.03.1942–26.01.1943; RA, ERAF, f. 1, n. 1, s. 416b, l. 132–224, Teadmata kadunute nimekirjad.

Ülejooksmine osutus spontaanseks ning kes said ja tahtsid, need kasutasid ka võimalust. Nagu kirjutatakse ajalehes Eesti Sõna 30. märtsil 1943: „Ületulemiseks ei saanud olla mingit kokkurääkimist ega organiseerimist. Sellest hoolimata jõudis juba mõne esimese päeva jooksul rohkem kui tuhat eestlast võitluste kestel leida tee üle rinde teisele poole. Selle järel tõmmati ülejäänud Eesti väeosad Vene rindel tagasi. Ületulemine, pealegi talvel, ägedate lahingute keskel, mil niikuinii juba eestlaste vastu oli sealpool valitsemas usaldamatus, on olnud kohati väga raske. Kohati on õnnestunud ületulek mitmesajal mehel korraga. Suuremalt jaolt aga ainult väikestes 5–10–20-mehelistes salkades – ja isegi üksikult.“²⁸

Leitnant Valentin Tiirmann kirjeldas oma ületulekut järgmiselt: „Olime jõudnud juba rinde otsesse ligidusse, kui minu juurde tuli meie pataljoni komandör, keegi N. Venemaa eestlane. Ta hakkas minuga pikemat juttu ajama, küsides, mida arvan praeguse sõja tulemustest ja kuidas võiksid asjad kujuneda. Esialgu olin umbusklik, kuid siis hakkas ta mulle usaldatavana tunduma. Lõpuks ta küsis aeglaselt ja kaaludes: „Mis te arvate, kas proovime?“ Kui olin tükk aega vaikinud, lisas ta: „Te mõistate küll mida ma mõtlen!?“ Alles siis julgesin vastata: „Proovime!“ Seejärel eraldusimegi oma üksusest, võttes kaasa veel paar ohvitseri, ja hakkasime liikuma rinde poole. Oli ka viimane aeg. Politrukid ja komissarid tulid meile vastu kirudes, et terved rühmad jooksevad üle. Minki kiiruga tahapoole abi otsima. Meie oma komandöri tunnustega pääsesime venelastest mööda.“²⁹

Soov Punaarmee pääseda oli nii suur, et üle joosti ka siserindel, sissepiiratud Velikije Luki linna (muidugi ei saa eeldada, et reakoosseis, aga ka allüksuste ülemad olid kuigi täpselt informeeritud rindeolukorrast laiemalt). Ise kaks korda siserindelt Velikije Lukisse üle jooksnud, pärast lahingute lõppu Punaarmee trahviüksusesse saadetud ja sealt 1943. aasta mais Smolenski all uuesti Saksa poolele üle läinud Joann Saarniidu mälestuste kohaselt laskisid nad Velikije Luki all oma suurtükkide laskemoona õhku, viskasid kahurilukud lumme ja jooksid üle, jäädes kahe tule vahele. Ellujäänuid ei võetud sissepiiratud linnas vangi, keegi nende vastu erilist huvi ei tundnud. Ülejooksnud meestest formeeriti ka midagi võitlusgrupi sarnast, kuid sakslastel polnud neile üldiselt anda ei laskemoona ega relvi. Samuti polnud toiduaineid ega joogivett. Nii jooksid paljud Nõukogude poolele tagasi. Kuna valitses üldine segadus, siis osadel õnnestus ülejooksmist varjata, teistel jälle mitte.³⁰ Näiteks 27. laskurpolgu miinipildujaroodu punaarmeeleane Voldemar Lents jooksis sakslaste poole üle 20. detsembril 1942. Juba 31. detsembril lahkus ta Velikije Lukist ning peeti kinni 249. laskurdiviisi eriosakonna poolt 2. jaanuaril.³¹

Ka Saksa poole andmed kinnitavad välisrindel massilist ülejooksmist.³² Näiteks 23. detsembrist 1942 pärineb kolm *Wehrmacht*’i 291. jalaväediviisi luueosakonna kokkuvõtet võetud sõjavangidest. Esimeses on 26 ülejooksnut (kõik 249. diviisist) ja seitse vangilangetut; teises 25 ülejooksnut ja kaks vangilangentut ning kolmandas kokkuvõttes 198 ülejooksnut (kõik 249. laskurdiviisi 921. laskurpolgust). Seega 23. detsembril jooksis 249. laskurdiviisist 291. jalaväediviisi lõigus üle 247 punaarmeelest.³³ Võitlusgrupi *Chevallerie* staabi luueosakonna

²⁸ RA, ERA, f. R-1606, n. 1, s. 195, l. 23p, Saaks ainult rindele! „Esimesel võimalusel tuleme üle“: Punaarmee pääsenud jutustavad. (Vt. Eesti Sõna, 30.03.1943, nr. 74.)

²⁹ RA, ERA, f. R-1606, n. 1, s. 195, l. 28, Politrukide terrori all. (Vt. Eesti Sõna, 02.04.1943, nr. 76.)

³⁰ J. Saarniit. Läänest itta ja idast läände. Mälestusi ühelt kannatus-teenekonnalt. Geislingen, 1965, lk. 186–190.

³¹ Uurimistoimikust ei selgu, kas keegi kaebas või oli ta juba varem tagaotsitav. 7. eesti laskurdiviisi sõjatribunali otsusega 23. jaanuarist 1943 mõisteti Lents surma. Kalinini rinde sõjatribunali otsusega 8. veebruarist 1943 asendati karistus 10 aasta vangilaagriga. Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27337, Voldemar Lentsi uurimistoimik.

³² Vt. nt. BA MA, f. RH 26-291, s. 50, Esten der Roten Armee. Offiziere und Soldaten des VIII. estn. Korps, Insbesondere der 7. und. 249. S.D. Von der Gruppe Chevallerie zum Abwurf bei estn. Verbänden entworfenes Flugblatt (Übersetzung). Anlage 4 zum Feindnachrichtenblatt Nr. 22 von 24.12.42.

³³ BA MA, f. RH 26-291, s. 67, l. 84–93, 291. Inf. Division. Abt.Ic. Div.Gef.St., den 23. Dez.1942. Gefengenvernehmung.

rindeolukorra ülevaates 23. detsembri seisuga oli alates 24. novembrist võetud 1805 vangi ja 1366 oli üle jooksnud. Enamik viimastest olid 249. laskurdiviisist, kuid palju oli korpuse võitlejaid ka vangivõetute seas.³⁴ Just vangivõetute tõttu pole koguarv täpselt teada. Näiteks SS-*Reichsführer* Heinrich Himmleri 17. veebruari 1943 telegrammis on juttu koguni 3000-st Velikije Luki all üle jooksnud või vangi langenud eestlasest. Telegrammist selgub veel, et armee juhtkond kavatses neid mehi rakendada *Wehrmacht* 'i abiteenistuses või saata nad Saksamaale tööle.³⁵

Ülejooksnuid oli siiski märgatavalt vähem kui 3000. Välisrindel üle jooksnu koguarv jääb 1200 sõjaväelase kanti. Sellele viitab ka Eesti julgeolekupolitsei aruandlus 1943. aasta veebruarist. Nimetatud arv kajastab ilmselt enamuses vabatahtlikult üle tulnud või end vangi andnud, keda sooviti ära kasutada Saksa armee eesti üksuste formeerimisel.³⁶ Näiteks Eesti julgeolekupolitsei II-B osakonna (haldus ja õigus – *Verwaltung und Recht*) ülem Eduard Raig on oma mälestustes esitanud 249. laskurdiviisist välisrindel üle jooksnud meeste arvaks 1204. Lisaks olnud veel siserindel üle jooksnud 683.³⁷ Kui välisrinde ülejooksikute arvu kohta oli tal kindlasti ametikohast tulenevalt üsna täpne info, siis millistest allikatest pärineb 683, pole teada. Igal juhul ei saanud julgeolekupolitseil olla 1943. aastal kuigi täpset informatsiooni siserindel ülejooksnu kohta.

Joann Saarniit pakub oma mälestustes, et Velikije Lukisse jooksis üle umbes 900 meest. Ilmselt on see siiski liialdus ja Velikije Luki garnisonis võis olla ehk nii palju sõjavange ja ülejooksikuid kokku. Punaarmee eriosakondade ülekuulamisprotokollid kinnitavad küll Saarniidu juttu, et eestlastest Velikije Luki garnisonis mingid üksused formeeriti ja linna vallutamisel langes Punaarmee kätte tööpoolest mitusada meest.³⁸

Repressioonid ülejooksikute suhtes

Nõukogude Liit käsitles eelkirjeldatud omalt poolt „kodumaa reetmisena“, mis oli sõjaväelaste puhul karistatav Vene NFSV Kriminaalkoodeksi §58-1b järgi surmanuhtlusega. Nimetatud paragrahvi täiendas veel arvukalt muid korraldusi, mille juured pärinevad 1941. aasta suvel Punaarmeele tabanud katastroofist, kui vangi langes miljoneid punaarmee lasi ning kaotati sadu tuhandeid ruutkilomeetreid NSV Liidu läänepoolsetest aladest. Kõikide nende dragooniliste korraldustega suurendati eriosakondade, poliitkomissaride, väeosaülemate, sõjatribunalide volitusi võitluses desertööride, panikööride, spioonide, terroristide, tagala desorganiseerijate, distsipliinirikujate jt. vastu. Näiteks kõrgema ülemjuhatus peakorteri 16. augusti 1941 käskkirjaga keelati sisuliselt ka vangilangemine ning need, kes seda teha soovisid, tuli kohapeal maha lasta.³⁹

Pikemalt võiks siinkohal tutvustada NSV Liidu kaitse rahvakomissari kurikuulsat käskkirja nr. 227 28. juulist 1942, mis on tuntud rohkem nime all „Mitte sammugi tagasi“ (*Hu uacy nazad!*). Käskkirjaga tuli igas armees formeerida 3–5 tõkestussalka, igas kuni 200 võitlejat,

³⁴ BA MA, f. RH 26-291, s. 68, Gruppe Chevallerie. Abt.Ic.Nr. 674/42 geh. Gr.Gef.Std., den 24.12.42. Feindnachrichtenblatt Nr. 22. Stand: 23.12.42.

³⁵ BA MA, f. RH 26-291, s. 49, l. 3, 291. Inf.Div. Abt Ib. Div.St.Qu., den 22.12.42. Erfassung der estnischen Überläufer.

³⁶ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 16, Fernschreiben. Sipo Riga Nr. 1911, 2.2.43, an den Kdr. D. Sipo u.d. SD Estland – Reval. Estland. Betr.: Bei Velikije-Luki übergeläufene Esten.

³⁷ E. Raig. Fakte ja mälestusi. Tallinn: E. Raig, 1997, lk. 110.

³⁸ Vt. nt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27293, Richard Kuremaa, Elmar Tepp ja Heinrich Uukkivi uurimistoimik.

³⁹ Prikaz Stavki Verhovnogo Glavnokomandovanija № 270 ob otvetstvennosti voennoslužšačix za cdaču v plen i ostavlenije vragu oružija, 16 avgusta 1941 g. – Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otetčestvennoj Vojne. Sbornik dokumentov, tom 2, kniga I. Načalo, 22 ijunja – 31 avgusta 1941 goda. Red. N. P. Patrušev i dr. Moskva: Izdatel'stvo Rus', 2000, lk. 482–486.

mis pidid eelkõige pealetungil, aga ka kaitsel rindeüksuste võitlusvaimu selja tagant turgutama. Täpsemalt, tuli paigutada tõkestussalgad ebakindlate diviiside lähitagalasse ja diviisi taandumise korral tuli „paniköörid“ kohapeal maha lasta.⁴⁰ Nimetatud juhul on veel oluline, et sama käskkirjaga kästi moodustada armeede juures trahviroodud ja rinnete koosseisus trahvipataljonid. Nimetatud üksused allusid otseselt armee või rinde juhatusele. Üksuste arv oli erinev, üldistavalt oli armeede koosseisus kümnekond roodu.⁴¹ Tavaliste Punaarmee üksuste roodude ja pataljonide koosseisudega polnud trahviüksustel palju pistmist. Isikkoosseisu arvestuses oli kaks kategooriat: püsi- ja vahelduv koosseis. Neist esimese moodustasid rühmade, roodude ja pataljonide komandörid ning nende asetäitjad, staabiohvitserid, rooduvanemad ja meditsiinipersonal. Trahviüksuste vahelduvkoosseis jagunes kaheks. Esiteks endised Punaarmee ohvitserid (reeglina rinde juhatajale alluvates trahvipataljonides), kes saadeti trahviüksustesse sõjatribunali otsusega. Neilt võeti ära sõjalised aukraadid, autasud ja ohvitseri munder (riietati tavalisse sõdurimundrisse). Teenistus oli kuni kolm kuud või „esimese vereni“ (enesevigastamise korral lasti maha kohapeal koos kaasaitajate ja asjast teadvate isikutega). Trahviaja ära teenides sai ohvitser tagasi oma auastme, aurahad ja mundri. Armeede juhatajate alluvuses olnud trahviroodud ja -pataljonid olid komplekteeritud rea- ja seersantkoosseisust, aga ka vangilaagritest armeesse võetutest (reeglina kriminaalid). Ridu täiendasid osaliselt ka piiramisrõngast välja murdnud punaarmeelased või rinde lagunemise ajal 1941. aastal teisele poole rindejoont jäänud punaarmeelased, kes rinde liikumisel uuesti armeesse võeti (sh. sõjavangi langenud). Kui õnnestus trahviüksuses ellu jääda, siis läks võitleja tagasi oma üksusesse. Kui ohvitseride puhul oli aluseks sõjatribunali otsus, siis rea- ja seersantkoosseisu puhul polnud see reegel, sest õigus saata sõdur trahviüksusesse oli alates (rindel oleva) polgu komandörist. Sellel pidi olema ka pedagoogiline mõju ja palju oli neidki, kes saadeti trahviüksusesse teistele hoiatuseks.⁴²

Punaarmee eriosakondade haardest pääsesid need eesti laskurkorpuse võitlejad, kellel õnnestus põgeneda välisrindel, kuid need, kes jooksid üle siserindel Velikije Luki linna, sattusid pärast linna hõivamist Punaarmee kätte. Joann Saarniit kirjeldab Velikije Lukis tabatud ülejooksikute saatust järgmiselt: „Meid käsutatakse keldrist välja ja viiakse teiste ülejooksnud ja nüüd uuesti punaste kätte langenud sõjameeste juurde. Neid võib olla umbes üheksasada meest. Mõned on haavatud või vigased. Lootusetus ja masendus vaatab vastu kõigi silmadest. Meid käsutatakse üheksakaupa kolonni. „Iga paarituurvuline välja astuda!“ kõlab uus korraldus. Kui mehed ei oska sellele kohe reageerida, tulevad kasahhid kohe püssipärahoopidega appi. Eraldatud viiakse eemale varemete taha ja niidetakse seal kuulipildujatulega maha.“⁴³

Kui selline aktsioon sellisel kujul ka toimus, siis dokumente selle kohta pole õnnestunud leida. Mahalaskmise organiseeris ilmselt mingi 3. löögiarmee tõkestussalk. Kuigi, üldiselt üritati ka kohtuvälised mahalaskmised tavaliselt fikseerida, pole siiski põhjust kahelda Saarniidu sõnades, ju see nii ka oli. Kohtuvälistele mahalaskmistele viitab ka ametlik statistika, sest reaalsuses oli Velikije Lukis kinnivõetute arv suurem ega kajasta ilma tribunali otsuseta trahviüksustesse saadetud rea- ja seersantkoosseisu võitlejaid. Näiteks 300. laskurpolgu võit-

⁴⁰ Tõkestussalkadel oli pikk ajalugu ning neid kasutati juba Vene kodusõjas mobiliseeritute võitlusvaimu turgutamiseks. Tegelikult tegutsesid tõkestussalgad ka Teises maailmasõjas kohe sõja algusest (osaliselt kasutati nende ülesande täitmiseks ka korpuste-diviiside komandandiroodudid) ja nimetatud käskkirja andmise ajast anti neile lihtsalt n.-õ. seaduslik vorm.

⁴¹ Prikaz narodnogo komissara oborony Sojuza SSR № 227 o prinjatii mer po ukrepleniju porjadka i o povyšeniiju discipliny v vojskax, 28. iulija 1942 g. – Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otetčestvennoj Vojne : sbornik dokumentov, tom 3, kniga II. Ot oborony k nastupleniju (1. iulija – 31. dekabrja 1942 g. Moskva: Izdatel'stvo Rus', 2003, lk. 76–80.

⁴² Vt. trahviüksuste kohta nt. A. Põl'cyn. Pravda o štrafbatax. Kak oficerskij štrafbat došel do Berlina. Moskva: Jauza. Èksmo, 2007; Pravda o štrafbatax – 2. Sost. V. Dajnes, V. Abaturov. Moskva: Jauza. Èksmo, 2008; V. Dajnes. Štrafbaty i zagradotrjady Krasnoj Armii. Jauza. Èksmo, Moskva, 2010.

⁴³ J. Saarniit. Läänest itta ja idast läände, lk. 193.

leja Ants Kotk jooksis detsembri lõpus üle Velikije Luki linna. Pärast linna vallutamist, 12. jaanuaril 1943 võtsid punaarmeeelased ta kinni ning saatsid „eriroodu“. Seal jäi Kotk haigeks ja evakueeriti hospitali. 5. juunil sai ta haiglast välja ja saadeti millegipärast tagasi oma endisesse väeossa 300. eesti laskurpolku. Seal ta lõpuks ka arreteeriti ja alles siis liideti ta ka üldise karistusstatistikaga.⁴⁴

8. Eesti Laskurkorpuse staabi eriosakonna ülema, riikliku julgeoleku alampolkovniku J. Tipneri teatel arreteeris 8. laskurkorpuse eriosakond ajal, mil laskurkorpus oli Kalinini rinde koosseisus, rindel kokku 230 korpuse võitlejat, neist 27 ohvitseri. 128 said süüdistuse „kodu-maa reetmises“, 43 nõukogudevastases agitatsioonis, 32 deserteerimises, 30 muu kuriteo eest. Sõjatribunali otsusega lasti 41 punaarmeelest maha, 147-le määrati 5–10 aastat vangilaagrit, 29 „saadeti rindele“ (ilmselt mõeldakse siinkohal trahviüksust) ja 13 lasti maha eriosakonna poolt ilma tribunalita. Eelnev käib ainult nende kohta, kelle suhtes korpuse või eesti laskurdiviiside eriosakonnad juurdlust alustasid, kuid oli ka neid, kelle suhtes teostas juurdlust Kalinini rinde või 3. löögarmee eriosakond. Samas pole kaugelt kõik juhtumid seotud deserteerimisega.⁴⁵

Nagu näha, on statistikas ka 13 mahalaskmist eriosakonna otsusel. Tundub, et viimaste hulka kuuluvad ka enesevigastamiste juhtumid lahingu käigus, mis olid võrdsustatud deserteerumisega. Näiteks löik ühest ülekuulamisprotokollist 23. detsembrist 1942: „Jah ma lasin endale kätte. 22.12.42 öhtul, tundsin et on külm, magada ei saanud öieti, tahtsin kõrvale hoida frondilt, et minna haigemajja, selleks läksin künka taha ja oma automaadist parema käega seda hoides lasin vasakusse kätte, ise sidusin käe ja tulin arsti juurde.“ Samal päeval langetas nimetatud juhtumi puhul 7. laskurdiviisi eriosakond surmaotsuse, täideviimisega rivi ees.⁴⁶

Tundub, et suure osa juhtumite puhul asendati tribunalide määratud „kõrgeim karistusmäär“ ehk surmanuhtlus nn. laagrikaristusega, kuid see ei tähendanud veel laagrisse saatmist (oli ka selliseid juhtumeid).⁴⁷ Enamikul juhtudel saadeti need mehed trahviüksusesse, kuid uurimistoimik seda enam ei kajasta.

Ellujäämisvõimalused trahviüksustes olid väga väikesed. Näiteks pidid trahviüksuslased ehitama tule all traattõkkeid Punaarmee kaevikute ees ning neid mehi kasutati pealetungil esimeses rünnakulaines, puhastades ühtlasi miinivälju tagant tulevatele punaarmeeleastele. Need, kes püüdsid sakslaste poole üle joosta või ei läinud piisava kiirusega rünnakule, lasti Punaarmee tõkestussalkade või trahviüksuste püsikoosseisu võitlejate poolt selja tagant maha. Osa vangilangenuid võis sattuda ka sõjavangilaagrisse, kui neil õnnestus kuidagi oma päritolu varjata. Näiteks 7. laskurdiviisi, 27. laskurpolgu 6. roodu jaoülem Robert Undrik andis end vangi 18. detsembril. 16. jaanuaril 1942 võttis Punaarmee ta Velikije Lukis kinni. Undrik nimetas end sakslaseks Ulrichiks ning sellena ta ka arvele võeti ja sõjavangilaagrisse nr. 270 saadeti. Millegipärast ei tekkinud kahtlust, kuigi Undrik saksa keelt hästi ei osanud ja seljas oli tal Punaarmee munder (Saksa mundri hankis ta alles sõjavangilaagris). Alles laagri opratiivosakond selgitas uurimise käigus välja, et Undrik pole sakslane, vaid eestlane, kes oli varem teeninud 8. Eesti Laskurkorpuses.⁴⁸

⁴⁴ 7. eesti laskurdiviisi mõisteti sõjatribunali otsusega 18. juunist 1943 10 aastaks vangilaagrisse, koos õiguste kaotamisega viieks aastaks. Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, n. 27258, Ants Kotki uurimistoimik.

⁴⁵ 8. eesti laskurkorpuse NKVD eriosakonna ülema riikliku julgeoleku alampolkovnik J. Tipneri teatis eriosakonna tööst ajavahemikul 1. november 1942 – 1. märts 1943.

⁴⁶ Vt. RA, ERAF, f. 16SM, n. 1, s. 475.

⁴⁷ Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27090, 27079, 27107, 27108, 27128, 27130, 27132, 27138, 27145, 27146, 27166, 27223, 27224, 27228, 27237, 27276, 27282, 27284, 27293, 27298, 27300, 27301, 27302, 27309, 27316, 27337, 27346, 27377, 27384, 27385, 27387, 27388, 17391, 27393, 27394, 27395, 27396, 27913, 29022; RA, ERAF, f. 130, n. 1, s. 3928, 3929, 6569, 11717, 13463; RA, ERAF, f. 16, n. 1, s. 485, 487.

⁴⁸ 29. juulil 1943 mõisteti Undrik Leningradi ringkonna NKVD vägede sõjatribunali väljasõiduistungil surma (§58-1b). 18. augustil 1943 muutis NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegium karistust ning Undrikule määrati 10 aastat parandusliku töö laagrit koos viieks aastaks õiguste kaotamisega. Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 14623, Robert Undriku uurimistoimik.

Omaette kategooria oli veel nende jaoks, kellel olevat olnud kavatsus üle joosta, kuid see polnud teostunud (*изменнические намерения*). Sellesse kategooriasse võis sattuda ka neid, kellel tegelikult ülejooksmise plaani polnudki, kuid ettevaatamatult poetatud lause võis saada reetmissüüdistuse aluseks. Osad sellised juhtumid võttis vastuluure uurimise alla tükk aega hiljem. Näiteks 283. tankitõrjediivisjoni 1. patarei rühmakomandöri leitnant Andrei Ratmani tunnistusest 7. laskurdiviisi eriosakonnale 30. detsembrist 1942 selgub, et diviisjon oli positsioonidel 300. laskurpolgu lõigus. Ratman koos patarei komandöri leitnant Soha ja patarei komandöri asetäitja Harald Lassiga läks luurele ning nad otsustasid end vangi anda. Rindejoone taga võeti neilt relvad ära ja kuulati üle. Ratman ja Soha saksa keelt ei osanud, läbirääkimisi pidas Lassi. Seejärel viidi nad Velikije Luki linna, kus kuulati uuesti üle. Kohal viibis ka kolm ohvitseri 249. laskurdiviisist (nimesid Ratman ei öelnud või ei teadnud). Lassi olevat rääkinud, et nad on eestlased ja Punaarmees ei soovi võidelda. Soha näitas kaardilt tankitõrjediivisjoni asukoha, tutvustas diviisjoni ning selle naaberväeosasid. Pärast seda anti süüa. Algas Punaarmee lennuväe rünnak ja Ratman, kes selleks ajaks oli jõudnud järeldusele, et tegemist oli olnud vale otsusega, otsustas võimalust kasutada ning põgeneda. Ta jõudis tagasi üle rindejoone ja läks diviisjoni komandöri poliitala asetäitja jutule, kus rääkis oma seiklustest. Lassi hilisemad tunnistused enam-vähem kattusid sellega, välja arvatud see, et nad end teadlikult vangi andsid. Velikije Luki linnas eestlastest moodustatud üksus osales Lassi tunnistuste kohaselt lahingutes 30. detsembrist kuni 2. jaanuarini. Siis löödi see puruks ning mehed abistasid kuni 13. jaanuarini sakslasi haavatute eest hoolitsemisel ja tulekahjude kustutamisel. 13. jaanuaril langes Lassi Punaarmee kätte vangi. Sellega asi ei piirdunud, vaid kõigest koorus välja suurem „vandenõu“, kus väidetavalt olid osalised mitmed 283. tankitõrjediivisjoni sõjaväelased. Väidetavalt moodustatud nõukogudevastane grupp 1942. aasta juunis ning see planeeritud „kodumaa reetmist“, kuid ainukesena õnnestus see teostada Lassil. Ülejäänud arreteeriti enamikus 1943. aasta kevadel.⁴⁹

Tribunali alla ei saadetud siiski mitte ainult ülejooksmise või vastava katse eest, vaid ka selle eest, et seda ei takistatud. Näiteks 24. detsembril 1942 arreteeriti 925. laskurpolgu II pataljoni komandör Arvid Vasar. Teda süüdistati selles, et suur osa pataljonist jooksis Alekseikovo küla piirkonnas üle, kuid tema „ei võtnud selle takistamiseks midagi ette“. Lisaks sellele süüdistati Vasarat, et ta ei võtnud midagi ette ka järelejäänud meeste moraali tõstmiseks, mistõttu kuulipilduja- ja miinipildujaroodud jätsid oma positsioonid maha. Samuti arreteeriti sama pataljoni komandöri asetäitja poliitalal kapten Aleksander Kersman, keda süüdistati selles, et ta jättis käsu täitmata ja lahkus omavoliliselt positsioonilt.⁵⁰

Paljude puhul, kelle kohta oli kindlaid andmeid, et ta välisrindel üle jooksis, langetati surmaotsus ka tagaselja. Näiteks 21. detsembril jooksis üle 925. laskurpolgu 6. roodu 1. rühma

⁴⁹ „Nõukogudevastasesse gruppi“ kuulusid diviisjoni komandör (arreteerimise hetkel 8. Eesti Laskurkorpuse staabi 1. osakonna ülema abi) major Enn Soodre, suurtükivarustuse ülem Eduard Kokka (arreteerimise hetkel 249. laskurdiviisi suurtükivarustuse ülema abi), 1. patarei komandöri abi Harald Lassi, 3. patarei komandöri abi nooremleitnant Malev Pääsuke, diviisjoni vanemadjutant nooremleitnant Hans Tiiman, 2. patarei komandöri abi nooremleitnant Enn Koduveski, diviisjoni asjaajaja adm.-leitnant Johannes Jõgis, diviisjoni komandöri asetäitja vanemleitnant Roman Paavel (arreteerimise hetkel 23. suurtükiväepolgu diviisjonikomandöri asetäitja). Kalinini rinde sõjatribunali otsusega 18 maist 1943 mõisteti Soodre, Pääsuke (mõlemad §19-58-1b) ja Lassi (§58-1b) surma, Paavel, Koduveski, Tiiman kümneks ja Jõgis seitsmeks aastaks parandusliku töö laagrisse. NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegiumi otsusega muudeti Soodre ja Pääsukese karistust ning neile määrati 10 aastat parandusliku töö laagrit. Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27280, Johannes Jõgise, Enn Koduveski, Erhard Kokka, Harald Lassi, Roman Paaveli, Malev Pääsukese, Enn Soodre, Hans Tiimani uurimistoimik.

⁵⁰ 3. löögarmee sõjatribunali otsusega 30. detsembrist 1942 mõisteti Kersman ja Vasar surma. Mehed esitasid protesti ning Kalinini rinde sõjatribunal vaatas otsuse üle ja 14. jaanuaril 1943 mõisteti mõlemale 10 aastat ITL-i. Otsusest kadus küll viide §58-le ning järele jäi §193-17b. Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27108, Aleksander Kersmani ja Arvid Vasara uurimistoimik.

komandör nooremleitnant Valter Donald. 6. roodu politruki Mihkel Pikkuri tunnistusest 24. detsembrist selgub, et kokku jooksis roodust üle 83 punaarmeelast (sh. kõik rühmakomandörid) ehk 82% isikkoosseisust. 3. löögiarmee sõjatribunali otsusega 30. detsembrist 1942 mõisteti Donald tagaselja surma.⁵¹

Lõpetuseks üks juhtum, mis näitab, et ülejooksmiskatsed jätkusid ka pärast Velikije Luki lahingute lõppu. 917. laskurpolgu 8. roodu punaarmeelane Elmar Riis põgenes väeosast pärast korpuse rindelt äraviimist 26. jaanuaril. Ta viskas oma vintpüssi minema ja üritas sakslaste poole üle minna, et nii Eestisse jõuda. Riisi pidasid kinni Punaarmee 59. laskurpolgu sõjaväelased, kes andsid ta omakorda üle 21. kaardiväe laskurdiviisi eriosakonnale, kust ta saadeti edasi 249. laskurdiviisi eriosakonna käsutusse.⁵²

Ülejooksute ja Saksa armee sõdinute otsimine jätkus ka hilisematel aastatel, kui kümned Velikije Luki all üle jooksnud mehed sattusid 1944. aastast uuesti Nõukogude julgeolekuteenistuste haardeulatusse. Deserteerumise süüdistusele lisandus tavaliselt ka süüdistus Saksa armee teenimises. See teema vajaks pikemat käsitlust ja siinkohal sellel pikemalt ei peatu,⁵³ kuid olgu näitlikustamiseks toodud üks juhtum. Leonhard Kingsepp mobiliseeriti 1941. aasta suvel Punaarmeesse. 21. detsembril 1942 läks ta Velikije Luki all sakslaste poole üle. Oli kuni 1943. aasta aprillini Polotski, Neveli ja Viljandi sõjavangilaagrites. 1943. aasta mais astus Saksa armeesse ja teenis autojuhina 20. SS-diviisis, algul tagavarapataljonis ja hiljem suurtükirügemendis. Langes vangi 9. mail 1945, saadeti Eestisse filterlaagrisse nr. 0316, kus arreteeriti 5. oktoobril 1945.⁵⁴

Välisrindel üle jooksute saastusest

Välisrindel ülejooksnuid ei lastud vabaks, vaid neid käsitleti sõjavangidena ning koondati algselt koos teiste sõjavangidega rinde kogumispunktidesse. Statistikas kajastusid nad omaette kategooriana, kellele kehtisid mõnevõrra teised tingimused, ning Saksa väejuhatus oli juba 1941. aasta sügisest laagritest värvanud vabatahtlikke rahvuslikesse julgestusüksustesse. Lisaks rahvuslikule printsibile olid eelistatud need, kes olid üle tulnud või vabatahtlikult relvad maha pannud.

Vastutus sõjavangidega seonduva eest pandi maaväe tegevuspiirkonnas vastava armee peakortermeistri sõja-administratiivosakonnale, kelle alluvusse kuulusid spetsiaalsed armee tagalaüleva sõjavangide piirkonnakomandandid (*Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten der Befehlshaber der Rückwärtigen Heeresgebiete*). Oma ametikohal olid nad „eriülemateks“ sõjavangide transiitlaagrite (*Dulag*) ja armee sõjavangide kogumispunktide (*AGSS*) komandantidele. Sõjavangide alalised laagrid (*Stalag*) allusid vallutatud idaalade riigikomissariaatides vastava piirkonna *Wehrmacht*’i juhataja juures tegutsevale sõjavangide ülemale (*Kommandeur der Kriegsgefangenen beim Wehrmachtbefehlshaber Ostland/Ukraine*).⁵⁵

Enamik end vangi andnud eestlastest saadeti läbi kogumispunktide Polotski transiitlaag-

⁵¹ RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27090, Valter Donaldi uurimistoimik.

⁵² 249. laskurdiviisi sõjatribunali otsusega 14. veebruarist 1943 mõisteti Riisile 10 aastat ITL-i, millele lisandus viis aastat õiguste kaotamist. Vt. RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27384, Elmar Riisi uurimistoimik.

⁵³ Vt. P. Kaasik. Special Contingent – „traitors to the homeland“. – Estonia Since 1944. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Compiled by T. Hiio ... et al.; edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009, lk. 333–344.

⁵⁴ 29. novembril 1945 mõisteti ta 41. kaardiväe laskurkorpuse sõjatribunali poolt 10 aastaks vangilaagrisse koos poliitiliste õiguste äravõtmisega 5 aastaks (VNFSV KrK §58–1b). Vt. Leonhard Kingsepa uurimistoimik. – RA, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27081.

⁵⁵ Vt. lähemalt: M. Maripuu. Soviet prisoners of the War in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk. 739–768.

risse.⁵⁶ Täpne arv, kui palju Polotskisse jõudis, on ebaselge. Eesti julgeolekupolitsei A-III osakonna kirjas väegrupi Nord tagala juhatajale kindral Franz von Roquesile on juttu 1200 eestlasest.⁵⁷ Edasises julgeolekupolitsei kirjavahetuses on juttu vabatahtlikult üle tulnud 800 eestlasest, kes tuli vabastada ja värvata Eesti Leegionisse. Imselt kajastab see leegionikõlblu- like meeste arvu ja ülejäänute seas võis olla vähemalt mingi osa ka neid, kes vangi langesid, mitte ei jooksnud üle. Teatud osa eestlastest sõjavangidest leidis rakendust juba 1943. aasta jaanuaris *Wehrmacht*’i vabatahtlike abilistena (*hiwi*) 291. jalaväediviisi üksuste juures. Veebruari alguses anti korraldus mitte kasutada eestlastest sõjavange väegrupi Mitte piirkonnas ja anda nad üle väegrupi Nord haldusalasse ning Eestisse tuua (s. t. need, kes vastasid vabastamise tingimustele).⁵⁸

Nagu juba eespool viidatud, toimus samal ajal värbamine Eesti SS-Leegioni. Loa formeerimiseks andis *SS-Reichsführer* Heinrich Himmler 1942. aasta augusti keskel ja 28. augustil kuulutati see avalikult välja.⁵⁹ Eesti Leegioni komplekteerimisel nähti ette kahte tüüpi vabatahtlikke. Esiteks need, kes olid juba teenistuses kaitsepataljonides, julgestusgruppides jm., ning teiseks kodumaal värvatud vabatahtlikud. Leegioni formeerimist alustati 1942. aasta oktoobris ja 31. detsembriks 1942 oli värvatud 892 eestlast ning 1943. aasta 31. märtsiks 969 eesti vabatahtlikku.⁶⁰

Arvestades Saksa politsei ja SS-i tulevase plaane, oli vabatahtlike värbamine sisuliselt läbi kukkunud ja kokku ei tulnud isegi mitte rügemendi jagu mehi. Seetõttu komplekteeriti edaspidi eesti Relva-SS-i üksused põhiliselt sundvärvatutest. Eialgu peideti mobiliseerimine tööteenistuskohustuse taha.⁶¹ 16. veebruaril 1943 anti täpsemad juhtnõud ning töökohustuse määrus rakendati aastakäikudele 1919–1924. Töökohustusest vabastati need kohuslased, kes „vabatahtlikena Eesti Leegioni astusid“.⁶² 1943. aasta märtsis andis Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe täiendava korralduse ka Eesti Vabariigi ohvitseridele ja allohvitseridele, et need peavad „vabatahtlikult astuma Eesti Leegioni“.⁶³

Üks osa sellest äraspidisest mobilisatsioonist oli ka „vabatahtlike“ värbamine Velikije

⁵⁶ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 15, Fernschreiben. Sipo Riga Nr. 2138, 5.2.43, an den Kds. Estland. Betr. Estnische überläufer im Dulag Polozk.

⁵⁷ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 19, Abt. III. Sa./Ro.Tgb Nr... 1.2.43. Herrn General der Infanterie von Roques, Kommandierenden General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord. Betr.: Bei Velikije-Luki übergeläufene Esten.

⁵⁸ Fernschreiben. Sipo Riga Nr. 2138, 5.2.43, an den Kds. Estland. Betr. Estnische überläufer im Dulag Polozk.

⁵⁹ T. Hiio. Estnische Einheiten der Waffen-SS. Vorgeschichte, Rekrutierung, Zusammensetzung. – Die Waffen-SS. Neue Forschungen. Krieg in der Geschichte 74. Hrsg. v. J. E. Schulte, P. Lieb, B. Wegner. Paderborn, 2014, lk. 147–150; BA, f. NS 19, s. 382, Persönlicher Stab der Reichsführer-SS an SS-Gruppenführer Berger. Tgb.Nr. AR/28/13/42. 14.8.1942. Geheim.

⁶⁰ BA NS f. 19, s. 3522, Gez. Jüttner, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS. Betr.: Aufstellung der Estnischen SS-Legion. Den 29. Sep. 1942. SS-Führungshauptamt, der Chef des Stabes. Org. Tgb. Nr. 5960/42 geh; BA MA, f. RS 3-20, s. 1, Stammtafel des 1. Estnischen SS-Freiwilligen Grenadier Regimentes.

⁶¹ 1941. aasta 19. detsembril kehtestas okupeeritud idaalade riigiminister Alfred Rosenberg, tuginedes 17. juuli 1941 Hitleri poolt antud „Uue okupeeritud ida-maa-alade haldamise määruse“ §8-le (Auf Grund des §8 des Erlasses des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete), temale haldusalas olevate okupeeritud alade elanike avaliku töökohustuse. Vt. RA, ERA, R-76, n. 1, s. 3, l. 32, Regelung des Arbeitseinsatzes. Verordnung des Reichskommissars für das Ostland, 19.9.1941; S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1973, lk. 231–232.

⁶² Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Berlin, den 19. Dezember 1941. Verordnung über die Einführung der Arbeitspflicht in den Verordnung über besetzten Ostgebieten. – Amtsblatt des Generalkommissars in Reval. 4. März 1943, Nr. 4, 50; BA MA, f. RH 26-207, s. 21a, Richtlinien – Fassung vom 16.2.1943 – für die Durchführung der Musterung der Jahrgänge 1919/20/21/22/23/24 auf Grund der Verordnung... Anlage 2 zu Befh. i. Estdl. – Ia/Qu. Nr. 479/43 geh. v. 27.2.43.

⁶³ RA, ERA, f. R-358, n. 1, s. 7, l. 16, Ohvitserid ja allohvitserid Eesti Leegioni. Eesti Omavalitsuse Juhi korraldus (Eesti Sõna, 27.03.1943, nr. 71).

Luki all üle jooksnud või sõjavangi langenute hulgast. Esimene siinkirjutajale teada olev viide sellele pärineb 1943. aasta jaanuari teisest poolest, kui Okupeeritud Ida-alade Riigiministeeriumist esitati vastav järelepärimine Eestimaa kindralkomissarile Karl-Sigismund Litzmannile, kes omakorda vastava küsimusega Eesti Julgeolekupolitsei ja SD komandöri Martin Sandbergeri poole pöördus.⁶⁴ Viimane vastas 31. jaanuaril, et Eesti Leegioni vabatahtlike värbamine ei edene, ning hea võimalus propaganda tegemisel oleks ära kasutada Velikije Luki all üle tulnud eestlasi, keda saaks ühtlasi ka leegioni värvata.⁶⁵

Alustuseks tuli saata Polotski laagrisse üks politseiohvitser, kes propaganda vajadusi silmas pidades valiks välja 50 vabatahtlikku. Ülejäänud tuli kiiremas korras saata Eestisse ning viidati ka üldiste meeololude halvenemisele Eestis, mida eestlaste tagasitoomine kindlasti parandaks.⁶⁶

17. veebruaril 1943 saatis *SS-Reichsführer* Heinrich Himmler telegrammi maavägede kindralstaabi ülemale jalaväekindral Kurt Zeitzlerile, millest selgub, et armee juhtkond kavatses üle jooksnud ja vangi langenud eestlasi rakendada *Wehrmacht*'i abiteenistuses või nad Saksa maale tööle saata. Himmler käskis „usaldusväärsed“ vangid saata Eestisse. Kodumaale saatmist peeti oluliseks põhjusel, et vastupidisel juhul kaob eestlastest punaarmeelelastel edaspidi motivatsioon üle joosta.⁶⁷

Enamik sõjavange toodigi Eestisse ja paigutati Viljandi sõjavangilaagrisse (*Stalag 332*), kust nad enamikus 1943. aasta esimesel poolel tõesti „pidulikult eesti rahvale tagastati“. Näiteks märtsi lõpul vabastati suure propagandakära saatel umbes 800 meest. Kohale saabus kindralkomissar Litzmann isiklikult, sõna sai ka Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe jt. 1943. aasta 30. märtsi Postimees kirjutas muu hulgas: „Nende 800 mehe otsus on kindel – nad tahavad igäiks tasuda bolševikele üle-elatud kannatuste ja toodud inimohvrite eest, eeskätt aga hoida meie väikest kodumaad uuesti bolševike kätte sattumast.“⁶⁸

Kas need mehed seda ka nii väga palavalt soovisid, kuid võimalus võidelda Saksa armees avanes neile kiiresti. Mehed vabastati laagrist tingimusel, et nad astuvad vabatahtlikult Eesti SS-leegioni. Need, kes seda ei tahtnud või kes leegioni ei kõlvanud, jäid laagrisse edasi. 1943. aasta mais sunniti laagrisse jäänud eestlasi alla kirjutama nõusolekule Saksa sõjaväkke astumise kohta.⁶⁹ Seejärel mehed vabastati ja lubati kuuks ajaks puhkusele kohustusega puhkuse lõppedes ilmuda Tallinnasse Korrapolitsei staapi. Seal määrati mehed kaitsepataljonidesse, suur osa neist 287. kaitsepataljoni.⁷⁰

Lõpetuseks

Ülejooksmisele hinnangu andmisel tuleks jääda ettevaatlikuks, sest see on alati seotud ka vandetootuse murdmisega ja vastavalt siseriiklikele õigusaktidele igas riigis ja armees määratletav (kodumaa) reetmisena. Eesti Vabariigi kodanike puhul tuleb samas küsida, milline kodumaa

⁶⁴ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 21-21p, Der Kommandeur Sa./Ma., Reval den 31. Januar 1943. An die Staatspolizeileitstelle Berlin. Dauerdienst.

⁶⁵ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 25-27, Der Kommandeur der Sipo u.d. SD Estland an der Generalkommissar in Reval, 31.1.43.

⁶⁶ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 16, Fernschreiben. Sipo Riga Nr. 1911, 2.2.43, an den Kdr. D. Sipo u.d. SD Estland – Reval. Estland. Betr.: Bei Velikije-Luki übergeläufene Esten.

⁶⁷ BA NS f. 19, s. 382, l. 211, SS-Reichsführer H. Himmleri telegramm OKH kindralstaabi ülemale Kurt Zeitzlerile 17. veebruarist 1943.

⁶⁸ RA, ERA, f. R-1606, n. 1, s. 195, l. 22, Eestlased, kes tulid bolševismi põrgust (vt. Postimees, 30.03.1943, nr. 74).

⁶⁹ RA, ERA, f. R-819, n. 1, s. 17, l. 36-37, B III C, Reval, d. 6. Mai 1943. Aktenvermerk. Betr.: Die aus dem Kriegsgefangenenlager in Fellin entlassenen Überläufer.

⁷⁰ A. Niglas, T. Hiio. Estonian Defence Battalions/Police Battalions in the German Army Forces. – Estonia 1940–1945, lk. 867.

siis kokkuvõtteks ikkagi reedeti ja kellele antud vandetootust murti. Kui jätta kõrvale okupeeritud aladel vabatahtlike värbamise, siis eestlaste mobiliseerimine Punaarmeesse oli (on) otseselt vastuolus rahvusvahelise sõjaõigusega, mida Teises maailmasõjas rikkusid nii NSV Liit kui ka Saksamaa. Konkreetselt, lähtudes Haagi 1907. aasta IV konventsioonist: „Sõdijaile on keelatud sundida vastase poole kodanikke osa võtma sõjalistest operatsioonidest, mis olid sihitud nende endi riigi vastu, seda isegi sellisel juhul, kui nad olid vaenuliku riigi teenistuses juba enne sõja algust. [– – –] Keelatud on sundida okupeeritud territooriumi elanikke andma vannet vaenulikule võimule.“ Kui esimese poole üle võib vaielda, sest Eesti Vabariigi kodanikud ei sõdinud 1942/1943. aastal Punaarmees tõesti oma riigi vastu, siis igasugused vandetootused olid igal juhul õigustühised. Sundvärbamise määratlus on veidi täpsemalt sõnastatud 1949. aasta IV Genfi konventsioonis „Tšiviilelanikkonna kaitsest sõja olukorras“: „Okupeeriv riik ei või sundida haldusaluseid isikuid teenima tema relva- või abijõududes. Igasugune surve või propaganda armeesse vabatahtliku astumise kasuks on keelatud.“⁷¹

Üldjoontes ei ole vähemalt senini Eesti õigusteadlaste ja ajaloolaste puhul Eesti okupeerimist ja annekteerimist kahtluse alla seatud.⁷² Samuti võttis sellise seisukoha juba Eesti NSV Ülemnõukogu 30. märtsil 1990. Küll on vastakaid seisukohti konventsioonide kehtivuse küsimuses.⁷³

Teise maailmasõja ajal määratles sõjaõigus okupatsiooni sõjategevuse tagajärjel tekkinud ajutise olukorrana koos okupeerijale seatud piirangutega, sh. keeld sundvärvata okupeeritud riikide kodanikke oma relvajõududesse.⁷⁴ Kuna Nürnbergi protsessil ning hilisemates Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) alusdokumentides võeti Haagi/Genfi sõjaõiguse süsteem rahvusvahelise „tavaõiguse“ aluseks, mis on teoreetiliselt kehtiv kõikidele riikidele, sõltumata liikmesolekust, ning ka tagasiulatava jõuga, siis vähemalt hinnangute andmisel võiks sellest lähtuda ka Punaarmeesse õigusvastaselt mobiliseeritute suhtes ja Eesti Vabariigi kodanike ülejooksmist ei saa kindlasti määratleda kodumaa reetmisena.⁷⁵

Ülejooksmise põhjused on mõistetavad, sest valitses üldine soovimatus sõidida Punaarmee poolel Eesti okupeeritud ja annekteeritud Nõukogude Liidu eest. Kõigil oli meeles 1940.–1941. aastal Eestis toimunu. Vastumeelsust ja viha Nõukogude Liidu ja Punaarmee vastu süvendas veelgi kogemus Nõukogude tegelikkusest tööpataljonides ja õppelaagrites, kaaslaste massiline suremine töölaagrites ja formeerimisperioodil, arreteerimised ja kaaslaste

⁷¹ Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, Art 23, 45. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>; Tšiviilisikute sõjaõiguse kaitse 12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/79260>

⁷² Vt. nt. L. Mälksoo. Sovetskaja anneksija i gosudarstvennyj kontinuitet: Meždunarodno-pravovoj status Èstonii, Latvii i Litvy v 1940–1991 gg i posle 1991 g. Isledovanie konflikta meždru normativnost'ju i siloj v meždunarodnom prave. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

⁷³ Punaarmees teeninud meeste õiguslikule staatusele on üsna vähe tähelepanu pööratud. Ka Kristjan Lutsu koostatud kõige värskemas Nõukogude armeed puudutavas käsitluses „Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991“ hoidutakse põhimõtteliselt õiguslike hinnangute andmisest võõrriigi relvajõududesse sundvärvatud Eesti Vabariigi kodanike suhtes. Lisaks seatakse kahtluse alla Haagi ja Genfi konventsioonide kehtivus Eesti Vabariigi kodanike suhtes laiemalt: „NSV Liit ratifitseeris Genfi konventsioonid 10. mail 1954, Eesti Vabariigi ÜN 24. augustil 1992, mis võimaldab konventsiooni kehtivuse Eesti kodanike üle kahtluse alla seada. Seda põhjusel, et kuigi Eesti NSV ÜN kinnitas oma otsuses „Eesti riiklikust staatusest“, et „Eesti Vabariigi okupeerimine NSV Liidu poolt 17. juunil 1940. a. ei ole katkestanud Eesti Vabariigi olemasolu de jure“, ei ole ükski seadusandja kuulutanud, et Eestis oli aastail 1946–1991 sõjaolukord.“ Vt. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Dissertations Historiae Universitatis Tartuensis, 41. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017, lk. 83–84.

⁷⁴ Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation Analysis of Government Proposals for Redress. Edited by R. Lemkin. Washington: Carnegie Endowment for International Peace Division of International Law, 1944, lk. 638; S. Černičenko. Teorija meždunarodnogo prava, tom II. Starye i novye teoretičeskie problemy. Moskva, 1999, lk. 72–79.

⁷⁵ Vt. E. Sarv. Õigluse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Tartu: ORURKi XI väljaanne, 1997, lk. 111–138.

kadumine teadmatusse, nälg ja viletsus, Punaarmee inimestest mitte hooliv sõjapidamisviis jms.

Ühelt poolt võib aru saada, et mehed soovisid Punaarmeest minema saada, mis tõi kaasa ülejooksmise koguni sissepiiratud Velikije Luki linna, kuid teiselt poolt tuleks arvestada, et üle ei joostud siiski omade poolele. Ka sakslastele tekitas see küsimuse, mida ülejooksikutega peale hakata, sest tahes-tahtmata olid sõjavangid tõsine logistiline probleem ja see nõudis ka vähemalt mingil määral ülejooksikute tausta kindlakstegemist, s. t. kas jätta nad sõjavangilaagrisse või kasutada neid mingiks muuks otstarbeks. Käesoleval juhul oli massiline ülejooksmine sakslaste jaoks järjest kehvemaks muutuv rindeolukorras oluline propagandavõit. Muu hulgas töid Eestisse saadetud mehed teateid kadunuks arvatud mobiliseerituist. Kohalikus propagandas kasutati seda võimalust ära ja ajalehtedes ilmusid pikemad reportaažid ülejooksnutelt saadud info põhjal eesti meeste saatusest tööpataljonides ja Punaarmee eesti üksuste tegelikkusest jm. Oluline oli niisugusel juhul propagandas kättemaksumotiiv.⁷⁶ Tegelikuses oli ilmselt enamik ülejooksnutest kaugel soovist järjekordse võõra võimu eest edasi sõidada, kuid Eesti Leegioni värbamisaktsiooni läbikukkumise tõttu olid nad sunnitud ühe võõra mundri vahetama teise vastu.

⁷⁶ Propaganda tulemustest vt. lähemalt: T. Tärk. Eesti elanikkonna reaktsioonid Saksa propagandale 1941–1944. Magistritöö. Tartu Ülikool. Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.